

ЈАСНА ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ (Београд)

СЕМАНТИКА У РЕШАВАЊУ ЈЕДНОГ ЕТИМОЛОШКОГ ПРОБЛЕМА

О значају и неопходности примене практичне семантике у етимологији доста је писано. Могла би се саставити једна мала библиографија таквих радова у којима се, уз потпору пар добрих, илустративних примера, апелује на колеге етимологе да допринесу састављању инвентара семантичких промена и развоја.¹ Недавно се појавила и занимљива књижица руског англисте Маковског богата материјалом, али ограниченог нивоа употребљивости.²

Морамо се сложити са Ж.Ж. Варбот која још једном указује да је семантичка анализа и даље најслабија карика у ланцу етимолошких истраживања (Варбот 1986, 33-34). Како је и методика примене постојећих семантичких паралела неразрађена, Варбот се опредељује за етимолошку анализу лексике једног, или групе сродних језика по семантичким пољима у циљу одређивања семантичког гнезда, односно потенцијалног семантичког набоја (рус. „наполнение“). Она предлаже метод етимологисања речи помоћу реконструисања семантичког гнезда коме она припада, уз ослањање на друго, познато семантичко гнездо у коме је централна реч (или нека од несумњиво кључних), синонимна нашој, оној чије гнездо желимо да дефинишемо.

¹ Неколико, по нама, важнијих новијих наслова помињемо у претходном раду на ову тему: *Један семантички помак код ономајтојејских и експресивних глагола: „ударити” - „јесити”*, 21. научни састанак слависта у Вукове дане, Бгд. 1993, 125-132. О озбиљном размишљању о овом проблему још пре четврт века сведочи, нпр. низ чланака у зборнику *Этимология* 1967, Москва, 1969.

² М.М. Маковский, *Удивительный мир слов и значений - иллюзии и парадоксы в лексике и семантике*, Москва, 1989, 199. Аутор у виду речника даје могуће семантичке мотивације за 135 појмова (типа „богат”, „брада”, „бацати”, „говорити”, „јуче-сутра” итд.). Полазећи од једне индоевропске основе, он семантички развој илуструје примерима из различитих језика, који често нису ни сродни. Примери се само нижу, без аргументације (осим изузетно), али је то ипак драгоцен скуп података од којих неки могу бити веома корисни.

Покушаћемо да на једном примеру из нашег језика покажемо како је познавање семантике, односно конкретних семантичких гнезда³ значајно за одређивање етимологије, а самим тим за етимолошку лексикографију.

Понудићемо етимологију (досад) усамљене речи из једног од најновијих дијалекатских речника из југоисточне Србије, глагола *сїолуза* се „скита” (Алексинач).

У Скоковом *Етимологијском рјечнику хрватскога или српскога језика*⁴ постоје две хомонимне одреднице, *лузаїи*¹ и *лузаїи*² (без акцента). Прва, са потврдом из Стона, значи „говорити много па рећи оно што је као тајна” и праћена је изведеницама *лузав* „брбљив” и *лузавац / лузавица* „брбљивац, -ица”. Скок закључује да је то „вјеројатно од кллат. *ludere...*”. Обрађивачи у угластој загради тек упућују на *лузаїи*², без икаквог коментара.

Скоково *лузаїи*² базира се само на потврдама овог глагола са значењем „тући” / тј. „бити, убити” јер у извору стоји: *улузаїи* / у сиринићком зидарском⁵ и темнићком мугавцијском говору. Даље он каже „упореди рус. *лузнуїѣ* 'battre, frapper'. С тим се значењем не слаже *лузаїи*¹ које би могло бити метафора типа *луїаїи* 'говорити којешта’.”

Скок своје размишљање о тим глаголима завршава овом контрадикцијом коју треба исправити јер се значења „тући, ударати” и „брбљати” итекако слажу, што ћемо видети касније.

У РСАНУ налазимо значајне допуне Скоковом материјалу: *лузаїи* се „тући се, бити се”, *лузоваїи* „бити, тући”⁶, *лузнуїи* „ударити некога дланом по лицу, ошамарити” (Врање), *лузаїи* се „клизати се” (Ц. Гора) и префигиране облике: *їзлузаїи* се „задовољити се клизајући се, наклизати се” (Ц. Гора), и *налузаїи* се „задовољити се клизања, наклизати се” (Ц. Гора), *налузај* прил. шатр. заст. „брзо, хитро (у лончарском говору)”; *луза* „битка, туча” (мугавције, Темнић), *лузалина* „стрмо место за клизање” (Ц. Гора), *лузџа* „крљушт, љуска; змијска кошуљица” (околина Загреба), а можда и *лузбарина* „јелова даска лошег квалитета” (Кучи).⁷

³ То је општеприхваћен термин у словенској литератури, мада се нама понекад чини да би термин „грозд” можда чак боље одсликавао односе међу семемама.

⁴ Скок II, 333.

⁵ Код Скока погрешно стоји „шатровачки”, што ми исправљамо на основу увида у његов извор, С. Тројановић, *Прилози тајним језицима*, Јужнословенски филолог V. Београд, 1925-6, 224.

⁶ Овај облик за непрецизирани тајни језик наводи К. Халими, *Арбанашке речи у нашим тајним језицима*, Гласник Етнографског музеја XVII, Београд, 1954, 77. (додуше, он је користи као илустрацију „сефардско-шпанског утицаја на наше тајне језике”, што би био сасвим усамљен случај.)

⁷ Не треба искључити могућност да је облик *лузбарина* варијанта неког непотврђеног **лузџарина*, аугментативно - пејоративно изведеног од *лузџа*. За сличан семантички развој, cf. *луїаїак* „равно отесан комад дрвета” - лупити.

Од три побројана значења сх. глагола *лузати* „тући, ударати; брбљати; клизати се” основним треба сматрати оно „тући, бити”, што га без икаквих формално-семантичких сметњи доводи у директну везу не само са руским *лузнуѣ* „ударити” (за које је Скок знао али га није искористио), већ и низом других, углавном дијалекатских облика у скоро свим словенским језицима: буг. *лузна* „бити, ударати, тући, мучити”, „боцнем”; *лузем* „јасно ударити”, *лузна* „ударити по глави”, рус. *лузнуѣсья* „пасти, ударити се оклизнувши се”, *лузнуѣ* „ударити, плуснути; кљунути, испити вино”; блрус. *лузнуць* „куцнути, ударити”, *лузнуцца* „куцнути се, ударити се”, *лузануцца* „јасно се ударити”, слч. *luznić* „ударити по лицу”, *luznič* „тући”. На основу ових облика реконструира се псл. глагол **luznŋti (se)*, свршени облик глагола **luzgati* који је сродан са лит. *laušti* „ломити”, *lūžti* „ломити се”, лет. *lauzt* „ломити”⁸ (и даље се, заједно са лит. *lūžis* „пукотина”, лет. *lauška* „рушевине, парчад (некег разбијеног)”) своде на основе **luzg-/lyzg-/lusk-/lysk-*.⁹

Српскохрватском глаголу *лузати (се)* „клизати се” директно одговарају буг. *лузам се* „клизам се (по леду), *лузно сѠ* „клизати се (по леду)”, *лузи сѠ* „ваљати се”, *лѠзѠам се* „клизам се, на санкама или на ногама”, *лузи* безл. „клизаво”.¹⁰ Славски бугарске облике са овим значењем (којима додаје наше *лузати* „тући” - за друге није знао), раздваја од осталих континуанти псл. **luzgati*¹¹. Занимљиво је да и БЕР без резерве следи овакво његово мишљење.¹² Ми бисмо се, међутим, пре сложили са Московским прасловенским речником који не издваја бугарска значења „клизати се и сл.” из породице глагола **luzgati (se) *luznŋti (se)*.¹³ Из наведених примера очито је да у семантичком језгру овог глагола стоје значења „ударати, лупати; љуштити, гулити, кидати, цепати”, потврђена у већини словенских језика. У појединим језицима развила су се и нека друга значења: у јужнословенским језицима „клизати се” (досад је оно било познато само у бугарском, а сад му се ареал шири српскохрватским подацима), у кашупском „голицати”, у (старо)чешком „смејати се”¹⁴, српскохрватском „брбљати”, белоруско-руско-украјинском „јести, грести”¹⁵ и,

⁸ ЭССЯ 16, 215-216.

⁹ Куркина 1974, 68-73.

¹⁰ За наше *лузалина* сф. буг., дијал. *лѠзѠаница* „клизаво место” (Куркина 1974, 71) или *лузница, лузунка, лузуѣ* „клизавица” (БЕР III, 492), а можда и укр. *слизина* „стрма обала” (Куркина 1974, 72).

¹¹ В. Славски, 374, 376. Друго решење, међутим, не даје.

¹² БЕР III, 492 s.v. *лузам се*.

¹³ ЭССЯ 16, 214-216.

¹⁴ Семантичку паралелу у овоме видимо у нашем колоквијалном *цеѣати се* „смејати се” или изразу *к и д а ѣ и се од смеха*.

¹⁵ О вези значења „ударати” и „јести” види исцрпније код Ј. Влајић - Поповић, напомена бр. 1.

како ћемо касније показати, српскохрватско „скитати”. Везу међу овим значењима „ударати” и „клизати се” лепо успоставља и рус. *лўзнуѣься* „пасти, ударити се оклизнувши се”.

На основу ових података видимо да се за псл. глагол **luzgati (se)* **luzgnoti (se)* на словенском нивоу може реконструисати семантичко гнездо „ударати, лупати” - „љуштити, гулити, кидати” - „јести, грести” - „смејати се” - „голицати” - „клизати (се)” - „брбљати” - „скитати”.¹⁶ Готово исту лепену значења, на словенском нивоу, показују нпр. деривати основе **tuzg-* : „тући, ударати” - „гулити, дерати кору, кожу” - „притискати, мучити” - „јести, ждерати” - „смешити се” - „клизати, пузати” - „немирно се кретати, тумарати”; „љуска, отпаци” итд.¹⁷, као и низ српскохрватских глагола, нпр. *дераѣи* „гулити, кидати кожу, кору, љуску”, „кидати, цепати”, „продирати, избијати (о течности); задирати, пружати се”, „бити у бујном, живом, кретању (о нечем многобројном)”, „пролазити, газити, преваљивати (ходајући)”, „пуцати, трештати”, „лупати, ударати, батинати”, „неумерено јести или пити”, и у повратном облику „викати, урликати”, „чешати се, драпати се”, „мучити се радећи или носећи што тешко”.¹⁸

На основу овакве анализе о сх. глаголу *лузаѣи (се)* и његовим дериватима може се закључити следеће: прво, требало би искључити хомонимију Скокових одредница *лўзаѣи*¹ и *лузаѣи*² (уосталом, ни сам Скок није инсистирао на својој романској етимологији, већ је даје са оградом „вјеројатно”). Даље, иако значење „брбљати” међу континуантама псл. **luzgati (se)* није потврђено ни у једном словенском језику¹⁹, можемо га прибројати овамо на основу паралела низа глагола који показују семантички помак „ударати” → „брбљати”. Осим поменутог пара *луѣѣѣи* : *луѣѣѣѣи*, ту су и дијалекатске потврде као *андаѣи* „ударати” : *андараѣи* „брбљати”, *дандаѣи* „ударати” : *дандорѣи* „брбљати, гунђати” итд. (РСАНУ).

Што се тиче глагола *сѣолўза се* „скита” (Алексинач)²⁰, он има семантичке паралеле како на словенском плану (сф. нпр. горенаведену основу **tuzg-*), тако и у низу домаћих глагола. Набројаћемо само неколико при-

¹⁶ Ово је нешто шире од низа који поставља Куркина 1974, 72.

¹⁷ Куркина 1974, 68.

¹⁸ Већина ових значења потврђена је у само једној именици изведеној од овог глагола: *дера* 1. „рупа, пукотина”, 2. „бујица”, 3. „вика, дрека”, 4. „тежак рад, кулук”. (Још једно значење у РСАНУ, „густа, тешко проходна шума, густиш, честар”, у светлости наше семантичке анализе, требало би, док му се не нађе семантичка паралела, издвојити из овог низа и ту реч сматрати хомонимном).

¹⁹ Овакво стање слободно можемо сматрати привременим, јер се оно лако може изменити са појавом првог следећег дијалекатског речника неког словенског језика, и то не нужно јужнословенског.

²⁰ Са примером: „Сполўза се сáмо по сокаци.” - Н. Богдановић, *Говор Алексиначког Поморавља*, Српски дијалектолошки зборник XXXIII, Београд, 1987, 296.

мера за комбинацију „ударати” → „ходати, газити; скитати”. Поред ноторног пара из књижевног језика *īūḥi / īōīūцаīī се*, ту су и *акаīīи* „ударати; ићи насумице”, *басаīīи* „ударати; потуцати се”, *лањаīīи* „ударати; тумарати”, *клиīаīīи (се)* „тући, бити; ићи с великим напором”, *ландаīīи* „бити дете по стражњици; тумарати, лутати”²¹, *макљаīīи* „бити, лупати, тући; ходати”, *īабаīīи* „тући, ударати; ићи несигурним кораком”, *хусаīīи* „бити, тући; ходати тамо-амо” (РСАНУ и Скок).

Творбену паралелу алексиначком *сīолуза се* представља глагол *сīовірам се* „потуцам се, лутам” (Пирот, Лесковац)²², на исти начин двоструко префигиран (као, уосталом, и *сīоīицаīīи се*, *сīоводиīи се*, *сīоīураīи се*).

На крају се треба још једном осврнути на место глагола *лузаīи* у српскохрватском језику и његов однос према еквивалентима у осталим словенским језицима.

Пада у очи чињеница да су ове лексеме географски, семантички и социјално међусобно изоловане. Географска дистрибуција глагола *лузаīи* у нашем језику је спорадична (Стон, Црна Гора и неколико блиских тачака у Србији), а по тим пунктовима нема семантичких поклапања, уз још једну посебност: значење „тући, ударати” - које држимо за основно - јавља се само у тајним језицима. При томе су чак два наша значења, „брбљати” и „скитати” без словенских паралела.

Оваква географска и семантичка слика говоре о старини овог глагола у нашем језику и наводе на преиспитивање мишљења, изнетог у ЭССЯ (16, 216) да варијанта *лузаīи*, за разлику од **luzgati*, није последица опозиције *-z- : -zg-*, већ резултат новије фонетске трансформације. Иако то није појашњено, претпостављамо да се мисли на низ **luzgati > *luzgnqti > *luzati*²³, са сменом вида „несвршени” > „свршени” > „несвршени”²⁴ (као у случају *бризгаīи : бризнуīи : бризаīи* (РСАНУ) или покр. *мьзга(īи)* „јакко ударати, тући”²⁵ : *мазнуīи : мазаīи* „ударати, тући” (РСАНУ)).

Питање историјског односа међу овим основама мора остати отворено. Гореизнесена тумачења путем фонетских трансформација услед промене вида пре би се односила на остатак словенског терена, где континуанте основа **luz-* и **luzg-* постоје паралелно, без семантичке специја-

²¹ Опширније о овог глаголу види Бјелетић и Влајић-Поповић, 1991.

²² Н. Живковић, *Речник ћироїског зовора*, Ниш - Пирот, 1987, 148; Б. Митровић, *Речник лесковачког зовора*, Лесковац 1984, 312. Више о његовој етимологији види W. Boryś, *Etymologie polskie, 1. poniewierać (się)*, *Język polski LXXI/1*, Kraków, 1991, 22-25.

²³ Код глагола на *-nqti-*, основе на *-g*, будући гутуралне, по правилу не доживљавају упрошћавање групе гутурал + *-nq*, осим изузетно, по аналогiji са денталним и лабијалним основама (Варбот 1984, 143). То се могло десити са глаголом **luzgnqti*.

²⁴ За сличне примере овакве смене види: Бјелетић и Влајић - Поповић 1991, 130.

²⁵ Збирка речи из Врања, сакупио М. Златановић, грађа РСАНУ.

лизације, него на ситуацију у српскохрватском, где је упадљиво одсуство основа на *-zg-* (осим у случају именице *лѹзѡа*²⁶ и, можда, *лѹзбарина*). Иначе, код нас је једина потврда глагола на *-nqti* иницијално палатализован облик *лѹзнуѡи* (Врање). Сматрамо да је двојност основа, као последица смене вида, могућа у низу појединачних случајева, али се при том подразумева присуство свих облика на истом или блиском простору. Како у српскохрватском постоји (практично) само једна основа, морамо претпоставити доста велику старину њеног фиксирања (то још више с обзиром на географску и семантичку дистрибуцију). Дакле, склони смо да верујемо у опозицију основа на *-z* и *-zg*²⁷.

Ако погледамо однос *лузайѡи* према много фреквентнијем *лѹскаѡи* односно књижевном *лѹшѡиѡиѡи*, видимо да се у српскохрватском усталила палатализована иницијална ликвида и континуанте безвучне основе на *-sk* (ЭССЯ 16, 207-209). У расправи о томе да ли су глаголи *лузѡаѡи* и *лѹскаѡи* деноминали²⁸ или примарни глаголи,²⁹ склонији смо овом другом тумачењу.

СКРАЋЕНИЦЕ

- БЕР *Бѡлѡарски еѡимолоѡичен речник*, I-III, Софија, 1971 ff.
- Бернар 1962: R. Bernard, *Le vocabulaire du dialecte de Razlog*, Балканско езикознание IV, Софија, 93-98.
- Бјелетић и Влајић-Поповић 1991: M. Bjeletić i J. Vlajić-Popović, *Etimološki problemi nekih ekspressivnih glagola kretanja*, Wiener Slavistisches Jahrbuch 37, Wien, 127-134.
- Бориш 1982: W. Boryś, *Prilozi srpskohrvatskoj etimologiji: 1. luzati, fuzati, vuzati*. Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XXV/2, Нови Сад, 7-11.
- Варбот, 1984: Ж.Ж. Варбот, *Праславянская морфонологија, словообразование и еѡимологија*, Москва, 1984, 143.
- Варбот, 1986: Ж.Ж. Варбот, *О возможностей реконструкцији еѡимолоѡическоѡо гнезда на семантических основаних*, *Этимология* 1984, Москва, 1986, 33-34.
- ЭССЯ *Эѡимолоѡический словарь славянских языков*, 1-17, Москва, 1974 ff.

²⁶ Не треба заборавити да су потврде ове именице, из Грачана и Шестина код Загреба, веома близу границе словеначког језика у коме постоји такав облик.

²⁷ На овакав третман сличних глагола наишли смо и код других аутора: у ЭССЯ се не коментарише разлика између *бризѡаѡи* и *бризайѡи* (3, 66 s.v. **bryzgati (se)*), Славски (V, 439 s.v. *lyza*) наводи алтернацију „*lyg - : lyzg- : lyz-*“, а Бориш 1982, 8 („код сх. *вузѡаѡиѡи* уместо коренског *-з-* имамо *-зѡ-*, *-ѡ-*“). О нашем глаголу овако размишља и Бернар 1962, 95 кад полази од основе *luz-*.

²⁸ Skok II, 340 s.v. *ljuska*: В. Славски, 374 и 376, БЕР III, 492.

²⁹ Нпр. у ЭССЯ 16, 213 псл. **luzga* се изводи од **luzgati*.

- Куркина 1974: Л.В. Куркина, *Славянские этимологии II. Слав. *luzgati/*lyzgati*, Этимология 1972, Москва, 68-73.
- РСАНУ *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, 1-14, Београд, 1959 ff.
- Skok P.Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I-IV, Zagreb, 1971-1974.
- Славски F. Slawski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, I-V, Kraków, 1952 ff.

SEMANTICS IN SOLVING AN ETYMOLOGICAL PROBLEM

S u m m a r y

The present paper attempts at giving an etymological solution for a hapax legomenon verb, SCr. *spoluza se* „to wander” (Aleksinac). It is first related to the simplex *luzati* „to beat; to chatter; to slide”, a continuant of Proto-Slavic **luzgnuti (se)*, and then compared to the semantic nests of and some other similar ones, (e.g. PS1. **muzgati* and SCr. *derati*). This semantic argumentation is employed to reach the conclusion that SCr. *spoluza se* belongs to *luzati* word family.

Formation wise our verb is compared with its approximate synonyms *spoticati se*, *spovirati se*, *spoturati se*, *spovoditi se*.

Jasna Vlajić-Popović

